

RADOSŁAW GAZIŃSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6734-9309>

Uniwersytet Szczeciński

[radoslaw.gazinski@usz.edu.pl](mailto:radoslaw.gazinski@usz.edu.pl)

## Źródła do dziejów Odry w Archiwum Państwowym w Szczecinie (do 1945 roku)

Słowa kluczowe: Odra, monografia rzeki, Archiwum Państwowe w Szczecinie, archiwalia

Keywords: Oder, river monograph, State Archives in Szczecin, archives

Odra jako jedna z dużych europejskich rzek spajała w przeszłości i spaja do dzisiaj kilka regionów znaczących w dziejach zarówno Polski, jak i Niemiec (Śląsk, Wielkopolska, Brandenburgia, Pomorze)<sup>1</sup>. Biorąc pod uwagę znaczenie historyczne wymienionych krain, warto płynącej przez nie Odrze (oczywiście wraz z dorzeczem) poświęcić nowoczesną monografię na nowo definiującą jej dziejowe znaczenie. Odra, podobnie jak inne rzeki, służyła nie tylko przewożeniu różnorodnych towarów, ułatwiała kontakty czy też rozprzestrzenianie się idei, ale także spajała nadrzeczne społeczności<sup>2</sup>. Trzeba jednak wyraźnie podkreślić, że Odra, może z wyjątkiem Wielkopolski, nie odgrywała w dziejach państwa polskiego istotnej roli. Rzeka ta miała w dużej części charakter graniczny, a od XIV wieku znalazła się właściwie poza granicami prowadzącego ekspansję na wschód Królestwa

---

<sup>1</sup> Porównaj chociażby: Gerard Labuda, „Rzeki w dziejach narodów (ze szczególnym uwzględnieniem narodu polskiego)”, *Rzeki* 1 (1992): 15–38 czy też Andrzej Piskozub, „Wielkie cywilizacje rzeczne”, *Rzeki* 2 (1993): 11–35.

<sup>2</sup> Z punktu widzenia Polski taką rolę pełniła Wisła, patrz: Andrzej Piskozub, red., *Wisła. Monografia rzeki* (Warszawa: Wydawnictwo Komunikacji i Łączności, 1982), 11–82 oraz Aleksander Posern-Zieliński, „Rzeka jako element tożsamości kulturowej”, *Rzeki* 9 (2000): 20–22.

Polskiego<sup>3</sup>. W tej sytuacji głębsze zainteresowanie dziejami Odry nastąpiło w Polsce właściwie po 1945 roku wraz z przejściem przez państwo polskie zdecydowanej większości odrzańskiej zlewni. Od tego momentu historiografia polska wzbogaciła się o cztery monografie próbujące z różnym skutkiem uchwycić jej specyficzną historię<sup>4</sup>. Wydaje się zatem, że obecnie przyszedł czas na nowe spojrzenie na Odrę i przyległe do niej tereny, ponieważ wcześniejsze monografie są już dzisiaj albo przestarzałe, albo też ujmują odrzańskie problemy w sposób popularny bądź cząstkowy<sup>5</sup>. Nowa monografia rzeki powinna być oparta na szerokiej kwerendzie bibliotecznej i archiwalnej<sup>6</sup>. Jednym z archiwów, w którym należałoby ją przeprowadzić, jest oczywiście Archiwum Państwowe w Szczecinie.

W niniejszym artykule postarano się ocenić wartości akt dotyczących Odry zgromadzonych w magazynach szczecińskiego archiwum. Nim do tego przejdziemy, trzeba zdać sobie sprawę z dwóch zasadniczych rzeczy. Po pierwsze archiwalia szczecińskie (do 1945 r.) ukazują pomorski, pruski, a potem niemiecki punkt widzenia na rzekę, a po drugie – dotyczą głównie dolnego biegu Odry. Próżno tu szukać materiałów omawiających w sposób całościowy odrzańską problematykę. Znając zatem ograniczenia szczecińskich archiwaliów zarówno pod względem zawartości treściowej, jak i zakresu terytorialnego przejdźmy do omówienia samych akt.

Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że z punktu widzenia wartości historycznej do najcenniejszych zespołów archiwalnych przechowywanych w Szczecinie należą: Archiwum Książąt Szczecińskich (9142 j.a., 213 m.b. akt z lat [1209] 1440–1808 [1828]) i Archiwum Książąt Wołogoskich (1934 j.a., 54,3 m.b. akt

<sup>3</sup> Tadeusz Zipser, „Rzeki a kształtowanie się regionów”, *Rzeki* 6 (1997): 111–116.

<sup>4</sup> Szersze omówienie literatury dotyczącej Odry wskazano we wcześniejszym materiale. Tu wymieniam tylko cztery podstawowe monografie: Andrzej Grodek, Maria Kielczewska-Zalewska, August Zierhoffer, red., *Monografia Odry* (Poznań: Instytut Zachodni, 1948); Gerard Labuda, Władysław Magiera, Eugeniusz Perycz, red., *Odra i Nadodrze* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1976); Joanna Przybyszewska, Ryszard Karpiński, Marek Sznajder, red., *Odra – przyszłość regionów* (Bydgoszcz: Wydawnictwo Unitex, 2001) oraz Karl Schlögel, Beata Halicka, red., *Odra – Oder. Panorama europejskiej rzeki* (Skórzyn: Wydawnictwo Instytutowe, 2008).

<sup>5</sup> Warto podać tu na przykład opracowanie Archiwum Państwowego w Opolu odnoszące się do wybranych zagadnień z dziejów Opola i górnej Odry: Mirosław Lenart, Aleksandra Starczewska-Wojnar, red., *Odra – rzeka wspomnień, cz. 1: Ocalone dla przeszłości. Odrzańska droga wodna: studia i materiały* (Opole: Archiwum Państwowe w Opolu, 2018).

<sup>6</sup> Por. również: Radosław Gaziński, „Rzeki Polski w archiwaliach”, *Rzeki* 10 (2002): 61–69.

z lat [1175] 1456–1722)<sup>7</sup>. W przypadku Archiwum Książąt Szczecińskich archiwalia dotyczące Odry koncentrują się w kilku grupach rzeczowych (Titulusach). Pierwsza z nich zawiera materiały odnoszące się do problemów żeglugi warciańsko-odrzańskiej (Tit. 10, 18 j.a. z lat 1511–1750). Głównym wątkiem tematycznym jest tu współpraca Polski z Pomorzem skierowana przeciwko Brandenburgii, mająca na celu utrzymanie wolnego handlu między obu krajami. Znajdziemy tu zatem ogólne informacje o żegludze i handlu na Warcie, Noteci i Odrze oraz o wymianie na drogach lądowych łączących Wielkopolskę z Pomorzem (I/524, I/525, I/528, I/535, lata 1511–1561, 1606)<sup>8</sup>. Wiele archiwaliów odnotowuje wysokość ceł odrzańskich pobieranych zwłaszcza przez Jana Kostrzyńskiego na nowomarchijskim odcinku Odry (archiwalia jak wyżej). Zachowały się także akta rokowań z Brandenburczykami w sprawie obniżenia ceł na Warcie i Odrze oraz materiały odnotowujące kontrowersje wokół szczecińskiego prawa składu (I/526 z lat 1558–1560). Warto przy okazji zauważyć, że wspomniany Jan Kostrzyński objął w 1535 roku w wyniku podziału Brandenburgii władzę w Nowej Marchii, w której panował do 1571 roku. W krótkim czasie, dzięki konsekwentnej polityce celnej, w tym dochodom z ceł odrzańskich, uzyskał samodzielność finansową. Pozwoliło mu to nie tylko na przeniesienie stolicy Nowej Marchii do Kostrzyna, ale także na budowę w tym ostatnim okazałej rezydencji<sup>9</sup>. Wracając do przerwane go opisu akt omawianej grupy rzeczowej (Tit. 10), należy wskazać, że zachowały się tu także dokumenty pokazujące bezpośrednie kontakty (w tym poselstwa) dworu polskiego z pomorskim (np. Zygmunta Augusta z Barnimem IX i Filipem I) w sprawach handlu warciańsko-odrzańskiego (I/530, I/532, I/539 z lat 1550–1569, 1607). Z pewnością do bardzo ciekawych trzeba zaliczyć materiały ukazujące umacnianie brzegów i pogłębianie koryta polskiego odcinka Warty (I/531, 1601 r., I/536, gdzie dokumenty z XIV–XVI w.). Na koniec trzeba jeszcze wspomnieć o dwóch

<sup>7</sup> Radosław Gaziński, Paweł Gut, Maciej Szukała, oprac., *Archiwum Państwowe w Szczecinie. Przewodnik po zasobie archiwalnym. Akta do 1945 r.* (Warszawa–Szczecin: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2002), 19–39.

<sup>8</sup> Poza uwagami z przewodnika po zasobie szczecińskiego archiwum (do 1945 r.) dokładniejsze dane o zawartości treściowej poszczególnych j.a. uzyskano na podstawie analizy inwentarzy książkowych wybranych zespołów archiwalnych oraz zapoznając się z treścią niektórych/wybranych akt.

<sup>9</sup> Bogdan Wachowiak, Andrzej Kamiński, oprac., *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych (1500–1701)* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2001), 153–163; Edward Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii w średniowieczu (do roku 1535)* (Gorzów Wlkp.: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna, 2015), 857–863.

poszytach (I/540, I/541 z lat 1749–1750) opisujących próby uruchomienia przez Prusaków konkurencyjnego wobec Gdańska handlu zbożem i drewnem Wartą i Odrą do Szczecina<sup>10</sup>. W tym miejscu należy podkreślić, że zagadnienie handlu warciańsko-odrzańskiego jako jedno z nielicznych z szeroko rozumianej problematyki odrzańskiej zostało już opracowane w literaturze polskiej. Zrobiła to Kazimiera Chojnacka, poświęcając temu zagadnieniu cztery artykuły<sup>11</sup>, a następnie podsumowującą monografię<sup>12</sup>.

Druga bardzo ważna z naszego punktu widzenia grupa rzeczowa obejmuje akta dotyczące ceł odrzańskich oraz handlu i żeglugi między Pomorzem a Brandenburgią (Tit. 28, 43 j.a. z lat 1531–1632). Najważniejsze wydają się tu być poszyty opisujące wymianę między Szczecinem a Frankfurtem nad Odrą (I/1071 z lat 1531–1557, I/1092–I/1094, I/1098–I/1099 z lat 1554–1597). Znajdujemy w nich przede wszystkim informacje o rodzajach przewożonych towarów oraz niestety wrywkowe dane o wielkości wspomnianych przewozów. Zachowały się także zezwolenia uprawniające do przewozu Odrą: siana, zboża, wina czy też ryb morskich, zwłaszcza śledzi (I/1105–I/1107 z lat 1584–1585) oraz akta opisujące kontrowersje wokół wwozu do Brandenburgii przez Szczecin soli luneburskiej i baskiej (I/1108–I/1109, l. 1584–1588, I/1112, l. 1614–1632). Kluczową sprawą dla zrozumienia złożoności wymiany na dolnej i środkowej Odrze były prawa składu obu wymienionych wyżej miast. Mieszczanie Frankfurtu nad Odrą domagali się zatem wolnego wywozu własnych towarów na morze, co rozumieli jako możliwość bezpośredniego kontaktu z kupcami przybywającymi do Szczecina z zewnątrz, głównie niderlandzkimi. Oznaczałoby to uchylene wobec frankfurczyków szczecińskiego prawa składu. Oczywiście nie godzili się na to szczecinianie, którzy jednocześnie żądali zawieszania frankfurckiego prawa składu dla towarów idących

---

<sup>10</sup> Próby te, zakończone ostatecznie niepowodzeniem, poprzedzają pruską politykę w stosunku do Gdańska, prowadzoną konsekwentnie po pierwszym rozbiore Polski, faworyzowania handlu do Elbląga: Edmund Cieślak, „Pruska agresja ekonomiczna i polityczna wobec Gdańska w okresie rozbiorowym”, w: *Historia Gdańska*, t. 3, cz. 1, red. Edmund Cieślak (Gdańsk: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 1993), 579–595.

<sup>11</sup> Kazimiera Chojnacka, „Walka o wolny handel i żeglugę na Warcie i Odrze w I połowie XVI w.”, *Przegląd Zachodni* 3–4 (1952): 627–674; tejsze „Podstawy techniczne handlu szczecińskiego na Warcie i Odrze w XVI i XVII w.”, *Zapiski Historyczne* 22 (1956), 1–3: 80–118 oraz „Polsko-pomorskie zabiegi dyplomatyczne o wolną żeglugę na Warcie i Odrze w II połowie XVI w.”, *Przegląd Zachodniopomorski* 1 (1972): 21–45, wreszcie „Polsko-brandenburski układ o żegludze na Warcie i Odrze w Trzebiszewie w 1618 r.”, *Roczniki Historyczne* 28 (1972): 1–59.

<sup>12</sup> Kazimiera Chojnacka, *Handel na Warcie i Odrze w XVI i I połowie XVII wieku* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007).

Odrą lub Wartą do Szczecina<sup>13</sup>. Dysponujemy zatem w analizowanej grupie rzeczowej wieloma archiwaliami omawiającymi wspomniany długoletni spór o handel między Szczecinem a Frankfurtem nad Odrą (I/1088 z lat 1562–1563, I/1100–I/1101 z lat 1563–1608). Sporo zachowanych akt dotyczy ceł odrzańskich pobieranych przez Brandemburczyków od Pomorzan (zwłaszcza przez wspomnianego już wyżej Jana Kostrzyńskiego) w komorach celnych w Kostrzynie i Schwedt. Cła te działały bardzo niekorzystnie na handel i żeglugę na Odrze, które czasami całkowicie zamierały. Oliwy do ognia dolewali także Pomorzanie, pobierając prawem odwetu opłaty celne od kupców frankfurckich, a potem brandenburskich między innymi w Gardźcu nad Odrą. Wzajemne represje, wysokie cła, aresztowania towarów, a czasami i kupców stanowiły trwałe elementy towarzyszące wymianie na dolnej i środkowej Odrze (I/1073, z lat 1522–1538, I/1074, 1541 r., I/1076, 1550 r., I/1078, z lat 1553–1567, I/1080, z lat 1559–1592, I/1084, z lat 1558–1559, I/1089 z lat 1567–1571, I/1104, z lat 1582–1583). Nic zatem dziwnego, że w Berlinie pojawiły się koncepcje przeniesienia handlu odrzańskiego ze Szczecina do Hamburga. Najważniejszą częścią nowej drogi wodnej miał być kanał łączący Odrę ze Sprewą<sup>14</sup>. Według tego planu towary idące Odrą miano kierować na kanał, a następnie miały one spływać Sprewą, Hawelą i Łabą do Hamburga (I/1081, 1556 r.).

Konsekwencją walki ekonomicznej między Brandenburgią a Pomorzem o handel na Odrze było odcięcie szczecińskiego portu od śląskiego zaplecza. Nic zatem dziwnego, że w grupie rzeczowej dotyczącej Śląska (Tit. 38, 14 j.a. z lat 1573–1776) nie ma z czasów Gryfitów archiwaliów odnoszących się do handlu odrzańskiego. Dopiero po zajęciu Śląska przez Prusy (1740 r.) i przekształceniu Odry w rdzeń komunikacyjny Królestwa Pruskiego także w Archiwum Ksiąząt Szczecińskich pojawiły się posyty odnotowujące na początku potwierdzenie Wrocławowi wszystkich przywilejów, w tym prawa składu, a następnie zniesienie uprawnień, które hamowały wolną wymianę na Odrze (I/1419, z lat 1742–1743, I/1425, z lat 1761–1766).

---

<sup>13</sup> Według żądań Frankfurta nad Odrą statki z towarami płynące Wartą miały zawracać w górę rzeki do frankfurckiego portu. Następnie wiezione przez nie towary miały być wyładowywane i wystawiane na frankfurckim rynku. Jedynie to, czego nie wykupili frankfurccy kupcy, miało prawo dalej podążać do Szczecina. Zob. Martin Wehrmann, *Geschichte der Stadt Stettin* (Stettin: Verlag von Leon Sauniers Buchhandlung, 1911), 210–215; Bogdan Wachowiak, „Szczecin w okresie przewagi państwa feudalnego 1478–1713”, w: *Dzieje Szczecina wiek X–1805*, t. 2, red. Gerard Labuda (Warszawa–Poznań: PWN, 1985), 221–223, 311–319, Tadeusz Białecki, *Historia Szczecina* (Wrocław: Ossolineum, 1992), 122–124.

<sup>14</sup> Andrzej Grodek, „Handel odrzański w rozwoju historycznym”, w: *Monografia Odry*, red. Andrzej Grodek, Maria Kielczewska-Zalewska, August Zierhoffer (Poznań: Instytut Zachodni, 1948), 391.

Dla analizy sytuacji na pomorskim odcinku Odry oraz w jej ujściu przydatne są również dwie niewielkie grupy rzeczowe dotyczące ceł i rybołówstwa (Tit. 54, 8 j.a. z lat 1424–1795 oraz Tit. 55, 14 j.a. z lat 1435–1625). Zachowały się tu m.in. materiały pokazujące wysokość ceł pobieranych w Szczecinie i Gardźcu nad Odrą (I/2102, z lat 1551–1626), a także wiele archiwaliów omawiających odrzańskie rybołówstwo. Mamy w tym wypadku do dyspozycji m.in.: ordynki rybackie opisujące rybołówstwo na Domiąży, Zalewie Szczecińskim i Świnie, książęce zarządzenia o ochronie ryb oraz o rodzajach wykorzystywanych do połowów łodzi i sieci. Kataklizmy dziejowe przetrwały wreszcie manuskrypty o wielkości samych połowów i dochodowości rybołówstwa u ujścia Odry (I/2109–I/2110, z lat 1535–1628, I/2120 z lat 1613–1626).

Warto wreszcie zwrócić uwagę na grupy rzeczowe zawierające archiwalia szczecińskie (Tit. 122, 14 j.a. z lat 1506–1608, Tit. 125, 9 j.a. z lat 1491–1678 i Tit. 126, 19 j.a. z lat 1571–1641). W pierwszej z nich (Tit. 122) znajduje się chociażby poszyt odnotowujący eksport zboża, taksy zbożowe oraz wielkość dostaw ziarna Odrą z bliższego lub dalszego zaplecza do miejskich magazynów (I/6309, z lat 1562–1595). Druga ze szczecińskich grup (Tit. 125) zawiera między innymi sprawy żeglugi na dolnej Odrze i Zalewie Szczecińskim (I/6332, 1598 r.) oraz na Regalicy i jeziorze Dąbie (I/6336, 1587 r.). Sporo miejsca poświęcono tu również rybołówstwu na wodach otaczających Szczecin (I/6333, 1578–1678), wreszcie zachowały się dokumenty licznych sporów o uprawnienia rybołowiec toczonych między Szczecinem a nadodrzańskimi wsiami (I/6337, 1592–1611). W ostatniej z omawianych grup (Tit. 126) mamy materiały o szczecińskim prawie składu (I/6341–I/6345 z lat 1572–1636), wywozie zboża morzem ze Szczecina za granicę (I/6346–I/6347, 1571–1636) oraz o utrudnieniach stawianych szczecińskiemu kupiectwu przez Brandenburczyków między innymi na Odrze (I/6348–I/6350, 1596–1632). Kolejny z poszytów odnosi się do połowów śledzi, a następnie ich pakowania w beczki w Szczecinie i wysyłania Odrą w głąb Pomorza oraz do Brandenburgii (I/6357, 1624–1633).

W porównaniu z Archiwum Książąt Szczecińskich Archiwum Książąt Wołoskich zawiera niewiele akt dotyczących Odry i w dodatku są one wtórne wobec tych wytworzonych w kancelarii książąt szczecińskich. Właściwie w tylko jednej grupie rzeczowej (Tit. 30, 17 j.a. z lat [1503] 1532–1625) zachowały się dwie jednostki archiwalne (sygn. 362–363, z lat 1557–1577) omawiające szczegółowo spór Szczecina z Frankfurtem nad Odrą o żeglugę na Odrze.



Natomiast dla XIX i pierwszej połowy XX wieku w zasobie szczecińskiego archiwum najważniejszymi zespołami są niewątpliwie Naczelne Prezydium Prowincji Pomorskiej w Szczecinie (7285 j.a., 163,5 m.b. akt z lat 1632–1945) oraz Rejencja Szczecińska (33 374 j.a., 722,3 m.b. akt z lat [1377] 1684, 1692–1945)<sup>15</sup>. W pierwszym z wymienionych wyżej zespołów akta dotyczące Odry skoncentrowały się w grupie rzeczowej Handel (sygn. 1804–1929, z lat 1815–1935) oraz Melioracje i powódzie (sygn. 5121–5286, z lat 1818–1942). Do najistotniejszych poszytów w grupie Handel należy dokument omawiający żeglugę i wymianę na Odrze i Łabie (sygn. 1808, z lat 1824–1880), zaś w grupie Melioracje i powódzie kluczowe znaczenie mają archiwalia opisujące działalność dyrekcji ds. regulacji rzek (sygn. 5239–5342, z lat 1921–1934, tzw. Wasserbaudirektion) oraz rejestrujące stany wód Odry i opisujące szkody wyrządzone przez rzekę w trakcie powodzi (sygn. 5271, 5276–5278, z lat 1825–1887).

Natomiast w Rejencji Szczecińskiej materiały przydatne do badania dziejów Odry skupiły się w grupach rzeczowych: Żegluga i handel (sygn. 3740–4233, z lat 1801–1935) oraz Rybołówstwo (sygn. 8641–8843, z lat 1815–1931). W pierwszej dominują akta dotyczące handlu i żeglugi na Odrze oraz budowy jednostek parowych, w tym holowników przeznaczonych do poruszania się po rzekach (sygn. 3761–3762, 3961, 4196, z lat 1817–1868, 1870). Ponadto znajdują się tu archiwalia opisujące pogłębianie Odry, meliorację Międzyodrza czy też prace pogłębiarskie prowadzone na Domiędzy i Zalewie Szczecińskim (sygn. 3764–3774, 3782, z lat 1840–1864, 1889). W drugiej z grup – Rybołówstwie – zachowały się m.in. projekty i zarządzenia dotyczące rybołówstwa na Odrze, Zalewie Szczecińskim i przyległych rzekach (sygn. 8651, 8671–8672, z lat 1847–1870), akta omawiające podział wspomnianych wód na rewiry rybackie (sygn. 8677, 8681–8682, z lat 1809–1916) czy też wskazujące na czasowe wyłączanie z eksploatacji przełowionych akwenów na Odrze i Zalewie (sygn. 8790, z 1817 r.). Osobne materiały dotyczą cechów rybackich w Gryfinie i Gardźcu nad Odrą (sygn. 8691, 8693, z lat 1881, 1904–1905), handlu rybami w Gryfinie i Widuchowej (sygn. 8791, z 1830 r.) oraz problemów rybołówstwa w okolicach Schwedt (sygn. 8831–8835, 8840–8843, z lat 1901–1923). Interesujące są również archiwalia mówiące o utrudnieniach, na jakie napotykało odrzańskie rybołówstwo z powodu wzmożonego ruchu statków na Odrze (sygn. 8700, z lat 1881–1905).

---

<sup>15</sup> Gaziński, Gut, Szukała, *Archiwum*, 46–59.

Analizując pruską administrację prowincjonalną pod kątem dziejów Odry, należy jeszcze zwrócić uwagę na zespół Starostwo Powiatowe w Szczecinie (1770 j.a., 44,1 m.b. akt z lat 1702–1939)<sup>16</sup>. W znajdującej się tu grupie rzeczowej Żegluga morska i przybrzeżna (16 j.a. z lat 1814–1939) zachowały się bowiem interesujące syntetyczne materiały o żegludze śródlądowej na rzekach wschodnich Niemiec, w tym i na Odrze (sygn. 981, z lat 1887–1905) oraz o wypadkach w żegludze rzecznej (sygn. 994, z lat 1872–1909). Natomiast w grupie Melioracje i powodzie (78 j.a. z lat 1772–1936) mamy m.in. informacje o wysokich stanach wody na Odrze (sygn. 1514, z lat 1884–1911), stratach, jakie niosły ze sobą odrzańskie powodzie (sygn. 1515–1519, z lat 1897–1904, 1913–1915, 1926–1927), budowie umocnień w okolicach Gardźca nad Odrą (sygn. 1532, z lat 1819–1840) czy wreszcie o regulacji samej rzeki (sygn. 1533–1535, z lat 1881–1938).

Warto także zwrócić uwagę na niektóre zespoły archiwalne pozostałe po funkcjonującej na pruskim Pomorzu administracji specjalnej. Wśród wspomnianych instytucji na czoło wybijają się zwłaszcza dwa urzędy: Dyrekcja Budownictwa Wodnego w Szczecinie (211 j.a., 3,3 m.b. akt z lat 1896–1941) oraz dla ujściowego fragmentu rzeki: Urząd Budownictwa Portowego w Świnoujściu (248 j.a., 3,9 m.b. akt z lat 1767–1942)<sup>17</sup>. W pierwszym z wymienionych zespołów prawie 90% akt dotyczy Odry i związanych z nią problemów (łącznie 174 j.a.). Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że Dyrekcja Budownictwa Wodnego w Szczecinie jako osobny byt powstała w 1922 roku i była urzędem funkcjonującym przy Naczelnym Prezydencie Prowincji Pomorskiej. Jej głównym zadaniem był nadzór nad Odrą od 680. km biegu rzeki, jej regulacja oraz dbanie o ustawione nad nią znaki ułatwiające żeglugę. Ponadto Dyrekcja opiekowała się wybrzeżem morskim, nadzorowała budownictwo portowe, w tym w portach Świnoujście i Szczecin, oraz zarządzała portami morskimi. Wspomniane 174 j.a. można podzielić na osiem grup rzeczowych różnej wielkości. Pierwsza opisuje organizację regulacji Odry i nadzór Dyrekcji nad wspomnianymi pracami (m.in. podróże inspekcyjne urzędników, sygn. 1–8, z lat 1905–1934), druga omawia sprawy powstałe w trakcie robót regulacyjnych, w tym problemy prawne i stosunki własnościowe na nadrzecznych gruntach, oraz pokazuje przygotowywanie terenów pozyskanych w trakcie regulacji rzeki dla celów rolniczych (sygn. 9–52, z lat 1899–1934). Trzecia grupa zawiera materiały poruszające problemy techniczne regulacji Odry (sygn. 53–110, z lat 1899–1931), zaś czwarta

---

<sup>16</sup> Tamże, 78–80.

<sup>17</sup> Tamże, 89–92.



pokazuje proces nabywania gruntów na potrzeby regulacji rzeki i wysokość przyznawanych za nie odszkodowań (sygn. 111–131, z lat 1907–1936). Kolejna, piąta, składa się z akt odnoszących się do odrzańskiego rybołówstwa (sygn. 132–145, z lat 1900–1931), a szósta dotyczy nadzoru nad eksploatacją rzeki (sygn. 146–150, z lat 1908–1923). Przedostatnia, siódma grupa rzeczowa obejmuje akta procesów toczonych wokół regulacji Odry, głównie z powodu zbyt niskich – zdaniem właścicieli – odszkodowań za utracone grunty (sygn. 151–171, z lat 1909–1932). Ostatnią, ósmą grupę tworzą trzy jednostki opisujące działalność pruskich urzędów budownictwa wodnego w Schwedt i Gryfinie (sygn. 172–174 z lat 1910–1928).

Drugą z wymienionych instytucji specjalnych – Urząd Budownictwa Portowego w Świnoujściu – utworzono w 1924 roku na bazie Urzędu Dyrektora Żeglugi, który działał w porcie u ujścia Świny od 1855 roku. Głównym zadaniem podporządkowanego szczecińskiej dyrekcji budownictwa wodnego świnoujskiego urzędu portowego były sprawy rozbudowy portu, utrzymania urządzeń portowych oraz nadzoru nad ruchem statków w porcie. Z rzeczy nas interesujących mamy tu jedynie zagadnienia odnoszące się do utrzymania w żeglowności drogi wodnej między Świnoujściem a Szczecinem. Składały się na to nadzór nad Kanałem Cesarskim (obecnie Kanał Piastowski), pogłębianie rynny żeglugowej na Zalewie Szczecińskim oraz pogłębianie Domiąży. W sumie poszyty dotyczące wymienionych wyżej problemów połączono w dwie grupy rzeczowe: Utrzymanie i budowa torów wodnych (22 j.a. z lat 1820–1926) oraz Bezpieczeństwo żeglugi (21 j.a. z lat 1822–1922). O ile w pierwszej grupie znajdowały się przede wszystkim materiały o pracach pogłębiarskich na drodze wodnej do Szczecina (np. sygn. 72–73, 83 prace na torze wodnym z lat 1900–1907, 1911–1926, sygn. 78 walka ze zjawiskami lodowymi z lat 1882–1907 czy też sygn. 79 dziennik budowy Kanału Cesarskiego z lat 1875–1885), to w drugiej dotyczyły one głównie utrzymania znaków wodnych, świateł sygnalizacyjnych, latarni morskiej w Świnoujściu, wreszcie pomiarów głębokości torów wodnych.

Powyższy przegląd archiwaliów dotyczących Odry znajdujących się w Archiwum Państwowym w Szczecinie nie obejmuje wszystkich informacji, jakie na temat rzeki można znaleźć w szczecińskich aktach. Bardzo często mamy bowiem do czynienia z poszytami mającymi tytuły nieodnoszące się do wszystkich zawartych w nich spraw. To powoduje, że badając wybrane problemy, możemy natknąć się na całkowicie inne informacje, np. dotyczące Odry. Mimo to opisane w artykule akta dają pogląd na temat bogactwa materiałów, jakie przechowywane są w magazynach szczecińskiego archiwum. Ich analiza, w moim przekonaniu, pozwoli

na opisanie w planowanej monografii wszystkich najważniejszych problemów narosłych w ciągu mijających stuleci wokół dolnej Odry i to zarówno w wymiarze politycznym, jak i gospodarczym. Należy również mieć nadzieję, że postulowana kolejna odrzańska monografia przyniesie inne, nowocześniejsze spojrzenie na dziejowe znaczenie Odry, rzeki, którą historia dość mocno zmarginalizowała.

## Bibliografia

- Białecki, Tadeusz. *Historia Szczecina*. Wrocław: Ossolineum, 1992.
- Cieślak, Edmund. „Pruska agresja ekonomiczna i polityczna wobec Gdańska w okresie rozbiorowym”. W: *Historia Gdańska*, red. Edmund Cieślak, 579–595. T. 3, cz. 1. Gdańsk: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 1993.
- Gaziński, Radosław. „Rzeki Polski w archiwaliach”. *Rzeki* 10 (2002): 59–86.
- Gaziński, Radosław, Paweł Gut, Maciej Szukała, oprac. *Archiwum Państwowe w Szczecinie. Przewodnik po zasobie archiwalnym. Akta do 1945 r.* Warszawa–Szczecin: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2002.
- Grodek, Andrzej. „Handel odrzański w rozwoju historycznym”. W: *Monografia Odry*, red. Andrzej Grodek, Maria Kielczewska-Zalewska, August Zierhoffer, 384–418. Poznań: Instytut Zachodni, 1948.
- Rymar, Edward. *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii w średniowieczu (do roku 1535)*. Gorzów Wlkp.: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna, 2015.
- Wachowiak, Bogdan. „Szczecin w okresie przewagi państwa feudalnego 1478–1713”. W: *Dzieje Szczecina wiek X–1805*, red. Gerard Labuda, 197–443. T. 2. Warszawa–Poznań: PWN, 1985.
- Wachowiak, Bogdan, Andrzej Kamiński, oprac. *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych (1500–1701)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2001.
- Wehrmann, Martin. *Geschichte der Stadt Stettin*. Stettin: Verlag von Leon Sauniers Buchhandlung, 1911.
- Zipser, Tadeusz. „Rzeki a kształtowanie się regionów”. *Rzeki* 6 (1997): 107–123.

## Abstrakt

Odra jako jedna z głównych polskich rzek wymaga napisania kolejnej monografii, która pozwoliłaby na nowe spojrzenie na odrzańskie dzieje. W części historycznej (do 1945 r.) wspomniana praca powinna zostać oparta na gruntownej kwerendzie bibliotecznej i archiwalnej. Wśród archiwów zawierających najwięcej materiałów odnoszących się do przeszłości rzeki należy wymienić także Archiwum Państwowe w Szczecinie. W niniejszym

artykule omówiono zasób archiwum szczecińskiego pod kątem badań nad historią dolnej Odry. Dla czasów książęcych najbardziej interesującym zespołem zawierającym akta dotyczące rzeki jest bez wątpienia Archiwum Książąt Szczecińskich. Zachowały się tu między innymi materiały omawiające żeglugę warciańsko-odrzańską czy też problemy handlu między Szczecinem a Frankfurtem nad Odrą. Z kolei dla XIX i pierwszej połowy XX wieku z punktu widzenia Odry najważniejsze są zespoły Naczelnego Prezydium Prowincji Pomorskiej i Rejencji Szczecińskiej. Znajdujemy tu wiele poszytów omawiających żeglugę i rybołówstwo na dolnej Odrze, prace regulacyjne na rzece czy też skutki odrzańskich powodzi. Warto także zwrócić uwagę na akta Dyrekcji Budownictwa Wodnego w Szczecinie, w których zarejestrowano wszelkie prace hydrotechniczne wykonywane na Odrze. Wymienione zespoły stanowią w Archiwum Państwowym w Szczecinie trzon, który winien być poddany wnikliwej kwerendzie gdyby zapadła decyzja pracy nad nową monografią Odry.

### Sources for the history of the Oder River in the State Archives in Szczecin (to 1945)

#### Abstract

As one of Poland's major rivers, the Oder requires the writing of an updated monograph to provide a new perspective on its history. In the historical portion (up to 1945), this work should be based on a thorough search of libraries and archives. Among those archives containing the most material relating to the river's past, the State Archive in Szczecin should also be included. This article discusses the resources of the Szczecin archive in terms of research on the history of the lower Oder River. For the Ducal period, the most interesting collection featuring records pertaining to the river is undoubtedly the Archives of the Dukes of Szczecin. Among the materials preserved here are those on the navigation of the Warta-Oder or trade issues between Szczecin and Frankfurt on the Oder. On the other hand, for the 19th and first half of the 20th centuries, the most valuable archives, from the Oder's perspective, are the collections of the Chief Presidium of the Pomeranian Province and the Szczecin Governmental District (Regierungsbezirk). Here we can find many folios discussing: navigation and fishing on the lower Oder, regulatory work on the river and finally the effects of the Oder floods. Also noteworthy are the files of the Directorate of Water Construction in Szczecin, which record all hydrological works carried out on the Oder. The above-mentioned groups constitute the core of the State Archive in Szczecin, which should be subjected to a thorough search if a decision is made to work on a new monograph of the Oder.

#### Cytowanie

Radosław Gazinski, „Źródła do dziejów Odry w Archiwum Państwowym w Szczecinie (do 1945 roku)”, *Przegląd Zachodniopomorski* 37 (2022), 66: 53–63, DOI: 10.18276/pz.2022.37-04.